

रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकका पात्रको भूमिकागत
विश्लेषण

✱डा. मुकुन्द शर्मा

mukundasharma444@gmail.com

अध्ययनसार

प्रस्तुत लेख रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकका पात्रको भूमिकागत विश्लेषणमा केन्द्रित छ। रूपन्देही जिल्ला हालको राज्य संरचनाअनुसार लुम्बिनी प्रदेशअन्तर्गत तराई भूभागमा पर्ने एउटा प्रशासनिक क्षेत्रको नाम हो। यस जिल्लामा विभिन्न समुदायको बसोबास रहेको छ तापनि सांस्कृतिक सम्पन्नता र निरन्तरताका दृष्टिले थारू समुदाय नै मुख्य पर्दछ। यस समुदायको आफ्नै भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, साहित्य र लोकसाहित्य छ। लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरू यस समुदायमा प्रचलित देखिन्छन् जसमध्ये सीताविवाह लोकनाटक पनि पर्दछ। यसको विषयवस्तु रामकथासँग सम्बन्धित रहेको छ जसको प्रस्तुति थारू संस्कृतिअनुसार स्थानीय थारू भाषामा नै गर्ने गरिन्छ। यस नाटकको प्रस्तुति साजसज्जायुक्त मञ्चमा गाथा गायक र वाद्यवादक टोली एकातर्फ र अभिनयकर्ता पात्रहरू भूमिका अनुकूलकै पहिरनमा सजिई गीत, कविता, मुक्तक तथा गद्य र संवादका माध्यमबाट गरिन्छ। त्यसैले यसमा पात्रहरूको बाहुल्य पाइन्छ। यी पात्रहरूलाई विभिन्न आधारमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ तापनि यस आलेखमा भने पात्रको भूमिकाका आधारमा भूमिकागत विश्लेषण गरिएको छ। मुख्य शब्दावली : लोकनाटक, संस्कृति, रीतिरिवाज, परम्परा, गाथा।

विषयप्रवेश

प्रस्तुत लेखको शीर्षक रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकका पात्रको भूमिकागत विश्लेषण रहेको छ। नेपालका विभिन्न समुदायमा लोकनाटकको प्रस्तुति गर्ने परम्परा रहिआएको छ जसलाई नाच पनि भन्ने गरिन्छ। यसैगरी नेपालको चुरे तथा तराई भूभागमा बसोबास गर्ने र तराईका रैथाने आदिबासी समुदायका रूपमा परिचित थारू समुदायमा यस्ता नाचको प्रस्तुति गर्ने परम्परा रहि आएको छ। यस्ता नाच प्रस्तुतिको मुख्य उद्देश्य जातीय सांस्कृतिक परम्परालाई निरन्तरता दिनु, संस्कार सम्पन्न गर्नु, श्रमको थकान मेट्नु वा उक्त मौसमको श्रम सकिएकोमा हर्षोल्लास गर्नु, पर्व सम्पन्न गर्नु तथा यिनैका माध्यमबाट मनोरञ्जन लिनुदिनु रहेको पाइन्छ। यिनैमध्ये अध्ययनीय सीताविवाह लोकनाटक पनि पर्दछ जुन रूपन्देही जिल्लाको शुद्धोधन गा.पा. र बुटवल उ.न.पा.को वार्ड नं. १७ (साविक मोतिपुर गाविस) मा प्रचलित रहेको छ। यसलाई विभिन्न चाड, मेलापर्व, जातिगत संस्कार तथा अनुष्ठान सम्पन्न गर्न, मनोरञ्जन लिनदिन एवं सामाजिक समारोहका अवसरमा समेत प्रस्तुत गरिँदै आइएको पाइन्छ। यहाँ यसको प्रस्तुति गाथा, नृत्य र नाट्य गरी तिनवटै शैलीमा गर्ने गरिन्छ, जसलाई भुमरा नाचका विभिन्न विषयमध्येको एक नाच मानिएको छ। यसको विषय रामकथा भए पनि नायिकाको नाम (रामकी पत्नी र राजा जनककी पुत्री सीता) बाट राखिएको पाइन्छ। यसमा अयोध्याका राजा दशरथले आयोजना गरेको पुत्रेष्टि यज्ञ, रामलगायत चार भाइको जन्म, शिक्षार्जन तथा ऋषिको सुरक्षाका लागि राम र लक्ष्मण विश्वामित्र ऋषिसँग तपोवन प्रस्थान, अहिल्याको उद्धार, मारीच, सुबाहु लगायतका राक्षसको वध, जनकपुरमा धनुर्यज्ञका नाममा सीताको विवाह समारोहको आयोजन, उक्त समारोहमा विभिन्न देशका राजाहरूको उपस्थिति, विश्वामित्र ऋषिसँगै राम र लक्ष्मण पनि अवलोकनका लागि उक्त समारोहमा उपस्थित, शिवधनु कसैले पनि भाँचन नसक्नु र राजा जनक निरास हुनु, विश्वामित्र ऋषिले रामलाई धनु भाँचने आज्ञा दिनु र रामबाट धनुर्भङ्ग भई सीतासँग विवाह हुनु, शिव धनु भाँचिएको खबर परशुरामले थाहा पाउनु र उक्त यज्ञमा आई रामलक्ष्मणसँग वाक्युद्ध गर्नु अनि अन्त्यमा साँच्चिकै राम हुन् भन्ने थाहा पाएपछि माफी मागेर जानु जस्ता घटना वर्णित छन् र यसै संवादबाट नाटक समापन गरिएको छ।

✱ लेखक त्रिविअन्तर्गत पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस, हाल : नेपाल चिचर, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी, भारतमा सहप्राध्यापकका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

यसरी यसलाई बहुल पात्रयुक्त नाटकका रूपमा लिन सकिन्छ। यस्ता पात्र र यिनले खेल्ने भूमिका पनि थारू संस्कृत अनुकूलकै रहेका छन्।

आख्यान वा प्रबन्धकाव्यमा प्रयुक्त पात्रका बारेमा शैली वैज्ञानिक तरिकाले विश्लेषण गर्ने गरिएको पाइन्छ तपनि अध्ययनीय विषय लोकसाहित्यको नाट्यविधा रहेको र हालसम्म यसका बारेमा व्यवस्थित अध्ययन गर्ने कार्य बाँकी नै रहेको देखिएकाले यसलाई भूमिकाका आधारमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ। यसरी यस अध्ययनमा सीताविवाह लोकनाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूको भूमिकाका आधारमा केकसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ भन्ने जिज्ञासालाई मूल प्राज्ञिक जिज्ञासा बनाई विश्लेषणद्वारा यसको समाधान गरिएको छ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनमा मुख्यतः क्षेत्रकार्यबाट प्राप्त प्राथमिक र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा निर्माणका लागि द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक सामग्रीमध्ये थारू समुदायमा प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकको सङ्कलन रूपन्देही जिल्लाको शुद्धोधन गापा वार्ड नं. ३ बेतहानी टोल र वार्ड नं. ५ पकडी टोलबाट गरिएको छ सामग्रीको सत्यता तथा प्रामाणिकताका लागि सामग्री सङ्कलन गर्दा श्रव्य-दृश्य सामग्रीका माध्यमबाट आफैँ उपस्थित भई प्रस्तुतिको आरम्भदेखि समापनसम्मका विधि र प्रक्रियाको अवलोकन गर्ने, मूलपाठलाई कार्यस्थलमा नै सहयोगीमार्फत लिप्यङ्कन गर्ने, प्रस्तोताहरूको विवरण लिने र प्रस्तुतिको अवलोकन गरी त्यसका सम्पूर्ण विधि र प्रक्रियाको टिपोट गर्नेजस्ता कार्यहरू क्षेत्रकार्यका माध्यमबाट सम्पन्न गरिएको छ।

द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट पुस्तक, लेखरचना र शोधप्रतिवेदनलाई आधार बनाइएको छ। यसरी प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीका आधारमा पात्रको पहिचान गरी तिनै पात्रहरूको भूमिकागत विश्लेषण गरिएको छ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

अध्ययनीय सीताविवाह लोकनाटक थारू समुदायमा प्रचलित तथा परम्परामा आधारित एवं स्थान अनुसार नृत्य र अभिनयमूलक शैलीमा प्रस्तुत गरिने लोकनाट्य र गाथा विधा हो। भिन्नभिन्न स्थानमा भिन्नभिन्न तरिकाले प्रस्तुत गरिने भएकाले यसलाई दुवै विधाअन्तर्गत राखिएको हो। पौराणिक विषययुक्त रामकथामा आधारित यस नाट्यको प्रस्तुति जाति, भाषा, संस्कृति, भूगोल, र अवसरअनुसार निर्धारित वेशभूषामा सजिएर वा सामान्य वेशभूषामा पनि सामूहिक गायनसहित नाट्य वा नृत्यशैलीमा गर्ने गरिन्छ। त्यसैले यसलाई गायन, नृत्य र अभिनय गरी विविध रूपमा प्रस्तुत गरिने लोकरामायणका भेदमध्येको लोककाव्य (बन्धु, २०५८, पृ. २३०) भनेको पनि पाइन्छ। पहाडी समुदायमा प्रचलित रामकथाको अध्ययनका आधारमा यसलाई लोकरामायण काव्य भनिएको हुनु पर्दछ। यसैगरी तराई भेगमा नाचिने रामकथायुक्त गीतलाई रामलीला नाटक (पराजुली, २०६३, पृ. २४९) र रामकथामा आधारित थारू गीतलाई गाथा (शर्मा र लुइटेल्, २०६३, पृ. ३३९ एवं शर्मा, २०६८, पृ. १) का रूपमा उल्लेख हुनुले यस्ता विषयलाई नेपालका विभिन्न समुदायमा विभिन्न तरिकाले प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। यसरी नेपालका विभिन्न समुदायमा यसप्रकारका नाट्य नृत्य र गाथाहरू प्रचलित रहेका देखिन्छन्। कतिपय लोकनाट्यलाई नृत्यगीत (जैन, सन् १९९९, पृ. ५०४) र लोकगीत (न्यौपाने, २०६७, पृ. ८९-१०३) पनि भनिएको पाइन्छ भने कतिपय सन्दर्भमा लोकनाच भन्दै “लोकले आफ्नो लोकपरम्परामा जीवित राखेको हाउभाउयुक्त लोकसङ्गीत सम्बद्ध प्रस्तुति नै लोकनाच हो” (न्यौपाने, २०६८, पृ. ७६) भनेको पाइन्छ। लोकपरम्परामा हाउभाउसहित प्रस्तुत गरिने र लोकसङ्गीत सम्बद्ध प्रस्तुति हुने विधा लोकनाटक भएकाले उपर्युक्त भनाइले समग्र लोकनृत्य र नाट्यलाई समेट्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने विषय विचारणीय रहेको छ। जब आफ्ना आस्था, विश्वास, व्यवहार तथा परम्परा र चरित्र नायकको हाउभाउ गर्दै कथोपकथनका साथ सामूहिक रूपमा लोकसमुदायमा प्रस्तुत गरिन्छ तब त्यो लोकनाटक कहलाउँछ (लामिछाने, २०७७, पृ. ३४६) भन्ने भनाइबाट चरित्र नायकको अनुकरण र सामूहिक प्रस्तुतिलाई जोड दिएको देखिन्छ जुन स्वाभाविक लाग्दछ। यसै भनाइसँग सहमत हुँदै यसले कुनै विशेष शृङ्गार र मञ्चविना नै पनि

कुनै रोचक कथा वा घटनालाई कथोपकथनका माध्यमबाट व्यक्त गरी लोकलाई मनोरञ्जन र लोकोपदेश प्रदान गर्दछ (अग्रवाल, सन् २००९, पृ. १५९) भनेर लोकजीवनका उतरचढावलाई नाट्यका माध्यमबाट प्रस्तुतिकरण गर्ने एउटा कलाका रूपमा लिएको पनि देखिन्छ। तर सीताविवाह निश्चित वेशभूषा र निश्चित बाजागाजासहित निश्चित अवसरमा मात्र गेय, नृत्य र अभिनय शैलीमा प्रस्तुत गरिने एवं गद्य संवाद, गीत, कविता, गाथा आदि सँगसँगै प्रस्तुत गरिने चम्पूमूलक लोकनाटक (शर्मा, २०८१, पृ. १५) भनेर चिनाइएको पाइन्छ जुन तार्किक र युक्तिसङ्गत छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

पात्रले कथानकलाई अघि बढाउने कार्य गर्दछन्। त्यसैले आख्यानमा साहित्यमा कथानकलाई सजीव बनाएर गति दिने महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी पात्रको हुन्छ (बराल र एटम, २०५६, पृ. २७)। यस्ता पात्र सज्जन र दुर्जन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् जुन एकै व्यक्तिभित्र पनि पाउन सकिन्छ (श्रेष्ठ, २०६६, पृ. १२१)। लोकनाटकमा पनि आख्यान हुन्छ जसलाई चरित्रले नै जीवन्त बनाउँछ। यस्ता पात्रहरू मानवीय, अतिमानवीय, मानवेतर आदि हुन सक्दछन्। प्रत्येक पात्रलाई फरकफरक किसिमको भूमिका दिइने भएकाले यिनले फरकफरक विचारको नै प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन्। यिनको कार्य व्यापारको अभिव्यक्ति संवादका माध्यमबाट देखाइएको हुन्छ। यस्तो संवाद गायन वा बोलीचालीको गद्य भाषाबाट व्यक्त हुन्छ। यसरी चरित्रबिना लोकनाटकको परिकल्पना गर्न गाह्रो पर्दछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ। पात्र विश्लेषण गर्ने विभिन्न आधारहरू पाइन्छन् जसमा *लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आसन्नता र आबद्धता* (शर्मा, २०४८, पृ. १२४-१२५) गरी शैली वैज्ञानिक तरिकाले वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको पनि पाइन्छ। तर लोकसाहित्यका प्रदर्शनमूलक विधामा आउने पात्रले सम्बन्धित जाति, भाषा, संस्कृति र भूगोलको समेत अभिव्यक्ति दिने भएकाले यिनै कुरालाई सम्बोधन गर्ने गरी वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ (शर्मा, २०८१, पृ. ६२)। क्षेत्र कार्यबाट सङ्कलित अध्ययनीय लोकनाटकमा मानवीय पात्र-वीर योद्धाहरू, ऋषितपस्वी, मानवेतर पात्र-पशुपक्षी, अतिमानवीय पौराणिक पात्र-राम, हनुमान्, अतिमानवीय-राक्षस एवम् स्थानीय ग्राम देवता र निर्जीव पात्रका रूपमा गङ्गा, समुद्र, पहाड, पर्वत, वनजङ्गल, तपोवन आदि रहेका पाइन्छन्। यिनै पात्रहरूको गतिशील कार्यव्यापारबाट नै सीताविवाह लोकनाटकले गति प्राप्त गरेको देखिन्छ। यस आधारबाट विश्लेषण गर्दा *पात्रले निर्वाह गर्ने भूमिकाका आधारमा पात्र, वर्गीयताका आधारमा पात्र, पात्रको कार्यव्यापार वा चारित्रिक भूमिकाका आधारमा पात्र, परिवेशका आधारमा पात्र, मानवीयताका आधारमा पात्र, प्रयोगावस्थाका आधारमा पात्र र सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा पात्र* गरी वर्गीकरण गर्नु उपयुक्त हुने देखिएकाले यस आलेखमा यसै अनुसार विश्लेषण गरिएको छ।

विश्लेषण

रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकलाई माथि सैद्धान्तिक आधारमा उल्लिखित बुँदाका आधारमा निम्नअनुसार विश्लेषण गरिन्छ :

पात्रले निर्वाह गर्ने भूमिकाका आधारमा पात्र

लोकाख्यानमा प्रयुक्त पात्रले निर्वाह गर्ने भूमिकाका आधारमा मुख्य, सहायक र गौण पात्र गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। भूमिका भन्नाले लोकसाहित्यका अभिनेयमूलक र आख्यानबद्ध विधामा अझ त्यसमा पनि अध्ययनीय सामग्रीका लोकाख्यानमा अति आवश्यक वा नभई नहुने पात्र जसको अभावमा विधा प्रचलित जातिको जातीय सांस्कृतिक परम्पराको अभिव्यक्ति हुन सक्दैन त्यस्ता पात्रले निर्वाह गरेको भूमिका भनेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ। साहित्यका सन्दर्भमा नायक र नायिकालाई मुख्य पात्र र अन्यलाई सहायक र गौण पात्रका रूपमा चित्रित गर्ने गरिएको भए पनि लोकाख्यानका सन्दर्भमा भने उक्त मान्यता भन्दा भिन्न तरिकाले अर्थ्याउनुपर्ने देखिन्छ जसमा कथामा नभई नहुने पात्र र भूमिका पनि महत्त्वपूर्ण रहेका पात्रलाई मुख्य पात्र भनिएको छ। यस आधारमा अध्ययनीय सीताविवाह लोकनाटकमा प्रयुक्त पात्रलाई निम्नानुसार तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

भूमिकाका आधारमा पात्र

मुख्य पात्र	सहायक पात्र	गौण पात्र
कोइलरी, नाउ र नाउनी, दशरथ, वशिष्ठ ऋषि, दशरथको दूत, राम, लखन/लक्ष्मण, विश्वामित्र ऋषि, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, एक मुनि, सुनैना, जनक, सीता, शृङ्गी ऋषि, नारद, बाणासुर, मन्त्री, सुमति, परशुराम	पटनाधीश रोमपाद राजा, विभाण्डक ऋषि, सुँडेनी, सुमन्त १, मन्त्री, माली र मालिनी, साधु राजा, दुष्ट राजा, चोपदार, धोधवा राजा, अग्रेज राजा, भुटानी राजा, बंगाली राजा, तिसरा राजा, बलदेउवा, नेपालका राजा, रावण र सीताका पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सहेली/सखी/सङ्गिनीहरू	दासी १, दासी २, कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, माहुते, व्यासमुनि पण्डित, अन्य राक्षसहरू, गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र र शिव

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययनबाट यस नाटकको मुख्य भूमिकामा आउने पात्रलाई मुख्य पात्र, सहायक भूमिकामा आउने वा यी पात्रको अभावमा पनि कथानकलाई अगाडि बढाउन समस्या नपर्ने पात्रलाई सहायक तथा कथामा खासै भूमिका नरहेका वा रहे पनि यिनको अभावमा समेत कथावस्तु अगाडि बढ्न सक्ने र जातीय सांस्कृतिक प्रचलनको अभिव्यक्तिका लागि मात्र ल्याइएका तथा कथामा आफै प्रत्यक्ष रूपमा भूमिका निर्वाह नगरी यसका प्रस्तोताले कथावस्तुलाई समेट्ने गरी साङ्केतिक रूपमा उल्लेख मात्र गरिएका पात्रलाई गौण पात्रका रूपमा लिइएको छ। यी गौण पात्रहरूको भूमिका साङ्केतिक रूपमा मात्र पाइन्छ र थारू जातिलाई हिन्दू धार्मिक परम्परामा विश्वास र आस्था राख्ने तथा परम्परित समाजमा विश्वास गर्ने समुदाय भनेर चिनाउनका लागि प्रयोग गरिएको देखिन्छ। त्यसैले यी पात्रहरू यस नाटकमा आउनु र नआउनुमा तात्त्विक अन्तर आउने देखिँदैन। उपर्युक्त पात्र बिना यस नाटकको प्रस्तुती र सन्दर्भ बुझ्न कठिनाइ पर्दछ। त्यसैले उपर्युक्त पात्रहरूले सम्बन्धित समुदायको जातीय संस्कृति, रीतिरिवाज र परम्पराको अभिव्यक्ति पनि गरेका छन् र नाटकमा यिनीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

वर्गीयताका आधारमा पात्र

सीताविवाह लोकनाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई वर्गीयताका आधारमा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यस आधारमा यसमा आएका पात्रहरूमध्ये आर्थिक सम्पन्न र आश्रित वा विपन्नताका आधारमा उच्च, मध्यम र निम्न तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

आर्थिक सम्पन्नता र आश्रित वा विपन्नताका आधारमा

उच्च वर्गीय पात्र	मध्यम वर्गीय पात्र	निम्न वर्गीय पात्र
दशरथ, पटनाधीश रोमपाद राजा, राम, लखन, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, सुनैना, जनक, सीता, बाणासुर, साधु राजा, दुष्ट राजा, धोधवा राजा, अग्रेज राजा, भुटानी राजा, बंगाली राजा, तिसरा राजा, बलदेउवा, नेपालका राजा, रावण, कौशल्या, कैकेयी, सुमित्रा, गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र र शिव	दशरथको दूत, नारद, मन्त्री, सुमति, सुमन्त, १, मन्त्री, सीताका पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सहेली/सखी/सङ्गिनीहरू, व्यासमुनि पण्डित, वशिष्ठ ऋषि, विश्वामित्र ऋषि, शृङ्गी ऋषि, परशुराम, विभाण्डक ऋषि, अन्य राक्षसहरू, एक मुनि,	नाउ र नाउनी, कोइलरी, नारद, सुँडेनी, माली र मालिनी, चोपदार, दासी १, दासी २, माहुते,

उपर्युक्त आधारमा पात्रहरूलाई हेर्दा उनीहरूको भूमिका, रहनसहन र हामीले विश्वास गर्दै आइएको सम्पन्नताका प्रतीक दरबारीया व्यक्तिहरू उच्च वर्गीय पात्र, यिनका आश्रित मध्यम वर्गीय पात्र र दरबारमा आश्रित भए पनि अत्यन्त न्यून कार्य गर्ने तथा अधिपछि पनि आफ्नो जीविकोपार्जन गरी खाने ग्रामीण पात्रहरूलाई निम्न वर्गीय पात्रका रूपमा राखिएको छ ।

पात्रको कार्यव्यापार वा चारित्रिक भूमिकाका आधारमा पात्र

कार्यव्यापारका आधारमा पनि सीताविवाह लोकनाटकका पात्रलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी वर्गीकरण गर्दा उनीहरूले गर्ने कार्य व्यापारका आधारमा सज्जन वा दुर्जन के छ, कथामा वर्णन गरिए अनुसार उक्त पात्र प्रत्यक्ष भूमिकामा आएको छ कि अप्रत्यक्ष भूमिकामा भनेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । यसैलाई सक्रिय र निष्क्रिय भूमिकाका पात्र पनि भन्न सकिन्छ । कथावस्तुमा वा संवादका क्रममा पात्रले खेल्ने प्रत्यक्ष भूमिकालाई सक्रियता र संवादमा नआउने वा प्रासङ्गिक रूपमा घरिघरि मात्र आउने र ती पात्र नभए पनि कथावस्तुलाई तात्त्विक असर नपार्ने किसिमका पात्रलाई यस प्रकारमा राख्न सकिन्छ । यस आधारबाट हेर्दा अध्ययनीय लोकनाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई निम्नानुसार तालिकामा देखाइन्छ :

तालिका ३
कार्यव्यापार वा चारित्रिक भूमिकाका आधारमा पात्र

सज्जन पात्र	दुर्जन पात्र	प्रत्यक्ष वा सक्रिय भूमिकाका पात्र	अप्रत्यक्ष वा निष्क्रिय भूमिकाका पात्र
दशरथ, पटनाधीश रोमपाद राजा, राम, लखन, सुनैना, जनक, सीता, साधु राजा, अंग्रेज राजा, भुटानी राजा, बंगाली राजा, तिसरा राजा, बलदेउवा, नेपालका राजा, रावण, कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र र शिव, दशरथको दूत, नारद, मन्त्री, सुमति, सुमन्त, १, मन्त्री, सीताका पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सहेली/सखी/सङ्गिनीहरू, व्यासमुनि पण्डित, एक मुनि, वशिष्ठ ऋषि, विश्वामित्र ऋषि, विभाण्डक ऋषि, शृङ्गी ऋषि, नारद, परशुराम, नाउ र नाउनी, कोइलरी, मन्त्री, सुमति, सुँडेनी, माली र मालिनी, चोपदार, दासी १, दासी २, माहुते	ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, दुष्ट राजा, धोधवा राजा, अन्य राक्षसहरू	राजा दशरथ, दशरथको दूत, पटनाधीश रोमपाद राजा, राम, लखन, सुनैना, जनक, सीता, साधु राजा, अंग्रेज राजा, भुटानी राजा, बंगाली राजा, तिसरा राजा, बलदेउवा, नेपालका राजा, रावण, नारद, मन्त्री, सुमति, सुमन्त, १, मन्त्री, सीताका पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सहेली/सखी/सङ्गिनीहरू, नाउ र नाउनी, एक मुनि, शृङ्गी ऋषि, नारद, मन्त्री, सुमति, परशुराम, विभाण्डक ऋषि, सुँडेनी, माली र मालिनी, चोपदार, दासी १, दासी २, माहुते, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, दुष्ट राजा, धोधवा राजा,	कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र र शिव, व्यासमुनि पण्डित, कोइलरी,

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययनबाट सीताविवाह लोकनाटकमा अधिक पात्र सज्जन र ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, दुष्ट राजा, धोधवा राजा, अन्य राक्षसहरू जस्ता पात्रहरू दुर्जन र मानवीय स्वभाव भन्दा भिन्न आततायी प्रवृत्तिका पात्र हुन् भन्ने देखिन्छ । यसैगरी यसमा आएका पात्रहरूमध्ये केही पात्र

नाटकको प्रत्यक्ष भूमिकामा आएका छन् भने केही पात्रहरू अप्रत्यक्ष रूपमा आई कथाका घटनाक्रमलाई अघि बढाएका छन् भन्ने देखिन्छ । यस्ता अप्रत्यक्ष पात्रको भूमिकालाई कथोपकथन शैलीमा प्रस्तोताले नै वर्णन गर्ने गर्दछन् । यसरी पात्रहरू सज्जन र दुर्जन तथा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष भूमिकाका छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

परिवेशका आधारमा पात्र

परिवेशका आधारमा पनि पात्रहरूलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । पात्रहरूको परिवेश गाउँ, सहर, दरबार, खोलानाला, समुद्र, पहाड, पर्वत, मानव र अतिमानव (राक्षस, भगवान् आदि) जस्ता पात्रहरू आउन सक्दछन् । अध्ययनीय लोकनाटकमा आएका पात्रहरूलाई पनि यस प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस वर्गीकरणलाई तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

तालिका ४

परिवेशका आधारमा

दरबारिया परिवेशका पात्र	ग्रामीण परिवेशका पात्र	तपस्वी वा तपोवन परिवेशका पात्र
दशरथ, पटनाधीश रोमपाद राजा, राम, लखन, सुनैना, जनक, सीता, साधु राजा, अंग्रेज राजा, भुटानी राजा, बंगाली राजा, तिसरा राजा, बलदेउवा, नेपालका राजा, दुष्ट राजा, धोधवा राजा, रावण, कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, दशरथको दूत, मन्त्री, सुमति, सुमन्त, १, मन्त्री, सीताका पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सखी/सङ्गिनी/ सहेलीहरू, चोपदार, दासी १, दासी २, माहुते	गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र र शिव, नारद, नाउ र नाउनी, कोइलरी, मन्त्री, सुमति, परशुराम, सुँडेनी, माली र मालिनी, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, अन्य राक्षसहरू	वशिष्ठ ऋषि, विश्वामित्र ऋषि, राम, लक्ष्मण, व्यासमुनि पण्डित, विभाण्डक ऋषि, शृङ्गी ऋषि, एक मुनि, नारद, गिरिजा देवी,

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययनबाट सीताविवाह लोकनाटकमा दरबारिया, ग्रामीण र तपस्वी वा तपोवन परिवेशका पात्रहरू आएका छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । राक्षसहरू दरबारिया भन्दा पनि ग्रामीण परिवेशकै पात्र हुन् भन्ने देखिन्छ । यिनीहरूले निर्वाह गरेका भूमिकाका आधारमा यिनलाई तपोवन परिवेशका पात्रका रूपमा समेत लिन सकिन्छ तापनि यस परिवेश अन्तर्गत ऋषिमुनिलाई मात्र राखिएकाले यिनलाई ग्रामीण परिवेशमा राखिएको हो ।

मानवीयताका आधारमा पात्र

अध्ययनीय सीताविवाह लोकनाटकमा आएका पात्रको भूमिका हेर्दा मानवीय र अतिमानवीय पात्रका रूपमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिने देखिन्छ । अतिमानवीय अन्तर्गत हामीले विश्वास गरिआएका देवता र राक्षस पर्दछन् । यस्ता पात्रलाई तालिकामा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

तालिका ५

मानवीयताका आधारमा पात्र

मानवीय पात्र	अतिमानवीय पात्र
साधु राजा, अंग्रेज राजा, भुटानी राजा, बंगाली राजा, तिसरा राजा, बलदेउवा, नेपालका राजा, दुष्ट राजा, धोधवा राजा, रावण, कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, दशरथको दूत, मन्त्री, सुमति, सुमन्त, १, मन्त्री, सीताका पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सखी/सङ्गिनी /सहेलीहरू, चोपदार, दासी १, दासी २, माहुते, नाउ र नाउनी, कोइलरी, मन्त्री, सुमति, सुँडेनी, माली र मालिनी, वशिष्ठ ऋषि, विश्वामित्र ऋषि, व्यासमुनि पण्डित, विभाण्डक ऋषि, शृङ्गी ऋषि, एक मुनि,	राम, सीता, रावण, देवताहरू, इन्द्र, शिव, नारद, परशुराम, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, अन्य राक्षसहरू, गिरिजा देवी

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययनबाट यस नाटकमा आएका अधिकतर पात्रहरू मानवीय छन् भने केही पात्रहरू अतिमानवीय अर्थात् हामीले भगवान् भनी विश्वास गरिआएका र राक्षस भनी विश्वास गरिआएका पात्रहरू रहेका छन् जो मानवीय स्वभाव भन्दा भिन्न क्षमता र खुबीका रहेका छन् । यसैगरी मानवीयताको कार्य पनि यिनीहरूले गरेको देखिन्छ । यस आधारबाट हेर्दा अध्ययनीय नाटकमा दुवै प्रकारका पात्रहरू आएका छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

प्रयोगावस्थाका आधारमा पात्र

पात्रको प्रयोग अवस्थाका आधारमा पनि यिनीहरूलाई वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी वर्गीकरण गर्दा जुनसुकै पौराणिक वा लोककिंवदन्तीमूलक कथा वा लोकनाटकमा एकथरी विश्वासमा आधारित पात्र रहेका हुन्छन् भने अर्काथरी वर्तमान लौकिकसँग मिल्दाजुल्दा पात्र पनि रहेका हुन्छन् । अध्ययनीय नाटकमा पनि यस्ता पात्रहरू रहेका छन् जसलाई निम्नलिखित तालिकामा देखाउन सकिन्छ :

तालिका ६

प्रयोगावस्थाका आधारमा पात्र

रुढी वा विश्वासमा आधारित पात्र	यथार्थ वा लौकिक व्यवहारका पात्र
दशरथ, कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, दशरथको दूत, मन्त्री, सुमति, सुमन्त १, मन्त्री, चोपदार, वशिष्ठ ऋषि, विश्वामित्र ऋषि, विभाण्डक ऋषि, शृङ्गी ऋषि, एक मुनि, राम, सीता, रावण, गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र, शिव, नारद, परशुराम, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, अन्य राक्षसहरू	पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सखी/सङ्गिनी/सहेलीहरू, दासी १, दासी २, माहुते, नाउ र नाउनी, कोइलरी, सुँडेनी, माली र मालिनी, (व्यासमुनि) पण्डित

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययनबाट प्रयोगावस्थाका आधारमा पनि पात्रको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । अध्ययनीय नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई यसरी वर्गीकरण गर्दा यसमा आएका पात्रहरूमध्ये कतिपय रुढी वा विश्वासमा आधारित पात्र छन् जसलाई हामीले पुराण वा लोककिंवदन्तीमूलक कथामा मात्र पाउन सक्दछौं र यस्ता पात्रहरू यस लौकिक जगत्मा खासै आएको देखिँदैन । यसैगरी कतिपय पात्रहरू कथाका घटनाक्रममा आए जस्तै गरी वर्तमान लौकिक जगत्मा पनि प्रयुक्त हुन सक्दछन् र कतिपय प्रयुक्त रहरहेको देख्न पनि पाइन्छ । यसरी पात्रहरूलाई वर्गीकरण गर्ने एउटा आधार बन्न सक्दछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा पात्र

आख्यानान्तरक साहित्य वा लोकसाहित्यमा आउने पात्रहरूलाई सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी वर्गीकरण गर्दा अध्ययनीय नाटक थारू समुदायमा प्रचलित रहेको र यसमा थारू जातीय सांस्कृतिक अभिव्यक्तिको प्रकटीकरण भएकाले यसमा प्रयुक्त पात्रलाई थारू सांस्कृतिक प्रतिनिधि पात्र र थारू लगायत सम्पूर्ण जातिका विश्वासमा आधारित साभ्ना सांस्कृतिक प्रतिनिधि पात्र गरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यसरी वर्गीकृत पात्रलाई निम्नानुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिन्छ :

तालिका ७

सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा पात्र

थारू सांस्कृतिक प्रतिनिधि पात्र	साभ्ना सांस्कृतिक प्रतिनिधि पात्र
पहिली, दोस्री, तेस्री, चौथी, पाँचौं, चतुरी सखी/सङ्गिनी/सहेलीहरू, दासी १, दासी २, माहुते, नाउ र नाउनी, कोइलरी, सुँडेनी, माली र मालिनी, (व्यासमुनि) पण्डित	दशरथ, कौशल्या, कैकेयी र सुमित्रा, दशरथको दूत, मन्त्री, सुमति, सुमन्त १, मन्त्री, चोपदार, वशिष्ठ ऋषि, विश्वामित्र ऋषि, विभाण्डक ऋषि, शृङ्गी ऋषि, एक मुनि, राम, सीता, रावण, गिरिजा देवी, देवताहरू, इन्द्र, शिव, नारद, परशुराम, ताडका राक्षसी, मारीच र सुबाहु, किडविडवा राक्षसी, बाणासुर, अन्य राक्षसहरू

उपर्युक्त तालिकाको अध्ययनबाट अध्ययनीय नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ । यसरी वर्गीकरण गर्दा अध्ययनीय नाटक रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा मात्र प्रचलित रहेको र यसमा आएका कतिपय पात्रले थारू जातीय सांस्कृतिक प्रतिनिधित्व गरेका र कतिपयले थारू लगायत सम्पूर्ण जातजातिको साभा प्रतिनिधित्व गरेका देखिएकाले यस्ता पात्र पनि प्रयुक्त छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

पात्रको वर्गीकरणसम्बन्धी उपर्युक्त अध्ययनबाट अध्ययनीय नाटकमा विभिन्न प्रकारका पात्रहरू प्रयुक्त छन् जसलाई तालिका ४ देखि १० सम्म उल्लेख गरिए अनुसार वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने स्पष्ट भएको छ । जेजसरी वर्गीकरण गरिएको भए पनि भूमिकाका आधारमा गरिने वर्गीकरणलाई मुख्य आधार बनाई पात्र विश्लेषण गर्नु उपयुक्त र तर्कसङ्गत देखिन्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसरी अध्ययनीय नाटकमा प्रयुक्त प्रत्येक पात्रलाई उपर्युक्त आधारमा पहिचानसमेत गरिएको छ । यसरी पात्र वर्गीकरणका लागि यो पनि एउटा नवीन आधार बन्न सक्दछ भन्ने स्पष्ट हुन आएको छ । त्यसैले प्रत्येक पात्रलाई तालिका १ देखि ७ सम्म दिइएका आधारमा विश्लेषणसमेत गरिएको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनबाट नेपालका थारू समुदाय र अझ विशेष गरी रूपन्देही जिल्लामा बसोबास गर्ने थारू समुदायमा विभिन्न किसिमका लोकनाटकहरू प्रचलित छन् जसको प्रस्तुति सजिसजावट मञ्चमा गरिन्छ । यसबाट लोकनाटकको प्रस्तुती खुलामञ्चमा पनि गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यताको खण्डित भएको देखिन्छ । यसैगरी लोकनाटकमा थोरै पात्रहरूको मात्र भूमिका रहन्छ भन्ने मान्यता विपरीत यस नाटकमा धेरै पात्रहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । यी पात्रहरूको भूमिका पनि एकथरी अत्यन्त सक्रिय, एकथरी थोरै मात्र सक्रिय र एकथरी सूच्य मात्र रहेका देखिन्छन् । तर पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित र रामकथाका विविध रूपमध्येको एक सीताविवाह लोकनाटकमा आएका पात्रले थारू जातीय सामाजिक संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्नमा पूर्णतः सक्षम छन् भन्ने देखिएको छ । नाटकको प्रस्तुतिगत अवलोकनबाट यी पात्रले प्रयोग गर्ने भाषा, वेशभूषा, प्रस्तुतीका क्रममा अपनाइने विधि विधान आदि कुरामा थारू जातीय सांस्कृतिक अभिव्यक्ति प्रकट भएको देखिएको छ । त्यसैले यस नाटकमा प्रयुक्त पात्रलाई पात्रले निर्वाह गर्ने भूमिकाका आधारमा पात्र, वर्गीयताका आधारमा पात्र, पात्रको कार्यव्यापार वा चारित्रिक भूमिकाका आधारमा पात्र, परिवेशका आधारमा पात्र, मानवीयताका आधारमा पात्र, प्रयोगावस्थाका आधारमा पात्र र सांस्कृतिक प्रतिनिधित्वका आधारमा पात्रका आधारमा गरिएको विश्लेषण उपयुक्त र सान्दर्भिक छ भन्ने स्पष्ट भएको छ । यस प्रकारले लोकाख्यानमा प्रयुक्त पात्रको विश्लेषण गर्न सकिन्छ र यस्तो विश्लेषण उपयुक्त, सान्दर्भिक र नवीन प्रकारको छ भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ ।

कृतज्ञता ज्ञापन : प्रस्तुत लेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोग सोनोठिमी भक्तपुरद्वारा प्रदत्त अनुसन्धान वृत्तिमा गरिएको रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकको विधापरक अध्ययन शीर्षकको लघुअनुसन्धान कार्यको परिपूर्तिका लागि लेखिएकाले विश्वविद्यालय अनुदान आयोगलाई धन्यवाद टर्क्याउँछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अग्रवाल, अनसूया.सन्. हिन्दी लोकसाहित्यशास्त्र सिद्धान्त और विकास. दिल्ली : नीरज बुक सेन्टर २००९ ।

जैन, शान्ति. लोकगीतों का आयाम. वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन सन् १९९९ ।

थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी. नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना. काठमाडौं : त्रि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र.

२०४१ ।

दहित, गोपाल. थारू संस्कृतिको संक्षिप्त परिचय. ललितपुर : आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान २०६६ ।

न्यौपाने, कुसुमाकर. गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित लोकगीत : एक अध्ययन. महादेव अवस्थी (सम्पा.). प्रज्ञा.

अंक २, पूर्णांक १०४, २०६७ । पृ. ८९-१०४

- न्यौपाने, कुसुमाकर. गण्डकी अञ्चलमा प्रचलित लोकनाच. गोविन्द आचार्य (सम्पा.). लोकसंस्कृति वर्ष ७, पूर्णांक ११, २०६८ साउन-पुष, पृ. ७५-८३ ।
- पन्त, कालीभक्त. *हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास*. स्याङ्जा : कालीभक्त पन्त, २०४३ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण. (निर्दे.). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४० ।
- पराजुली, कृष्ण प्रसाद. *नेपाली लोकगीतको आलोक*. काठमाडौं : वीणा प्रकाशन, २०५७ ।
- पराजुली, मोतीलाल. *नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू*. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६३ ।
- पराजुली, मोतीलाल र जीवेन्द्र देव गिरी. *नेपाली लोक साहित्यको रूपरेखा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६८ ।
- बन्धु, चूडामणि. *नेपाली लोकसाहित्य*. काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०५८ ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम. *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५६ ।
- भुसाल, डोमलाल. "कपिलवस्तु जिल्लाका थारू जातिमा प्रचलित नृत्यगीतहरूको अध्ययन" अप्र. स्नातकोत्तर शोधपत्र. काठमाडौं : त्रि. वि. मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०६१ ।
- लामिछाने, कपिलदेव. *लोकसाहित्य सिद्धान्त*. काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०७७ ।
- शर्मा, जनकलाल. *हाम्रो समाज : एक अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०३९ ।
- शर्मा, मुकुन्द. भुमरा र चरित्रनाचको तुलनात्मक अध्ययन. अप्र. शोधप्रबन्ध. त्रि.वि. मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, २०६८ ।
- शर्मा, मुकुन्द. *थारू लोकसामायण*. बुटवल : जानकीदेवी शर्मा, २०७० ।
- शर्मा, मुकुन्द. थारू, मगर र कुमाल जातिमा प्रचलित सोरठी नाचका पात्रका भूमिकाको तुलना. वाङ्मय. पूर्णाङ्क १९. २०८०, पृ. १०९-१२४ ।
- शर्मा, मुकुन्द. रूपन्देही जिल्लाका थारू समुदायमा प्रचलित प्रचलित सीताविवाह लोकनाटकको विधापरक अध्ययन. अप्र. लघुअनुसन्धानपत्र. भक्तपुर : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, २०८१ ।
- शर्मा, मेदिनी प्रसाद. *थारू जाति एक अध्ययन*. दोम्रो संस्करण ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६४ ।
- शर्मा, मोहनराज. *शैली विज्ञान*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०४८ ।
- शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र प्रसाद लुइटेल. *लोकवाताविज्ञान र लोकसाहित्य*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३ ।
- श्रेष्ठ, टेकबहादुर. (सम्पा.). *नेपालका राजाहरू तथा तराईका थारू*. काठमाडौं : त्रि. वि. नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, २०५८ ।
- श्रेष्ठ, तेजप्रकाश. *नेपाली संस्कृति केही सम्पदा केही परम्परा*. ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६६ ।